

MEMORANDUMAI PREZIDENTUI ANTANUI SMETONAI: OPOZICIJOS VIENIJIMOSI PRADŽIA

DR. AUDRONĖ VEILENTIENĖ

*Kauno technologijos universitetas
Kaunas university of technology
K. Donelaičio g. 73, LT-44029 Kaunas
El. paštas audrone.veilentiene@ktu.lt*

Santrauka

Straipsnyje analizuojami opozicijos lyderių memorandumai Lietuvos Respublikos Prezidentui Antanui Smetonai, rašyti 1935–1938 metais, atskleidžiamos jų atsiradimo priežastys, parodoma Vyriausybės reakcija ir veiksmai prieš memorandumus pasirašiusius asmenis. Autoritarizmo laikotarpiu opozicinių partijų lyderiai, nepaisydami valdžios represijų, reaguodavo į svarbius Lietuvos vidaus ir užsienio politikos įvykius kalbėdami partijos narių susirinkimuose, darydami pranešimus opozicijos renginiuose, taip pat rašydami memorandumus Prezidentui Antanui Smetonai. 1935–1938 m. Prezidentui buvo įteikti trys opozicijos lyderių pasirašyti memorandumai. Tautininkų Vyriausybė ėmėsi sankcijų prieš pasirašiusius asmenis stengdamasi valdžią išlaikyti savo rankose.

Reikšminiai žodžiai: memorandumas; opozicijos lyderiai; Vyriausybė; Seimas; koalicija.

Įvadas

Autoritarizmo laikotarpiu opozicinių partijų lyderiai, nepaisydami valdžios represijų, reaguodavo į svarbius Lietuvos vidaus ir užsienio politikos įvykius pasisakydami partijos narių susirinkimuose, darydami pranešimus opozicijos renginiuose, taip pat rašydami memorandumus Prezidentui Antanui Smetonai. 1935–1938 m. Prezidentui buvo įteikti trys opozicijos lyderių pasirašyti memorandumai. Visus tris memorandumus pasirašė buvę prezidentai Aleksandras Stulginskis ir Kazys Grinius. Kaip rutuliojosi toks opozicijos lyderių bendradarbiavimas ir kaip į opozicijos lyderių pareiškimus reagavo Prezidentas A. Smetona?

Istoriografijoje ši tema nėra išsamiau tyrinėta. Visi trys memorandumai paminėti Gedimino Ilgūno monografijoje, skirtoje K. Griniui,¹ ir Mindaugo Tamošaičio monografijoje apie valstiečių liaudininkų veiklą autoritarizmo sąlygomis². G. Ilgūno monografija padėjo išsiaiškinti detales apie memorandumų pasirašymą ir įteikimo Prezidentui A. Smetonai aplinkybes, taip pat čia pateiktas ir visas 1938 m. memorandumo tekstas. Tačiau kaip vienas iš 1935 m. memorandumų pasirašiusių nepaminėtas buvęs Ministras Pirmininkas, Lietuvos krikščionių demokratų partijos centro komiteto pirmininkas Leonas Bistras, nieko nerašoma apie Vyriausybės reakciją ir veiksmus prieš kreipimosi autorius³. M. Tamošaičio monografijoje rasta įdomios informacijos iš Valstybės saugumo departamento darbuotojų pranešimų apie memorandumų platinimą ir platintojus. Artūro Svarausko monografija, tyrinėjanti krikščioniškosios demokratijos Lietuvoje istoriją, padėjo suprasti krikščionių demokratų nuotakas politinės valstybės krizės

¹ Ilgūnas, G. *Kazys Grinius*. Vilnius: Pradai, 2000.

² Tamošaitis, M. *Kazys Grinius ir jo bendraražgiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940. Valstiečiai liaudininkai autoritarizmo laikotarpiu*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2014.

³ Ilgūnas, G. *Kazys Grinius*, p. 401–403.

akivaizdoje⁴. Vyriausybės sankcijas prieš vieną iš pareiškimo autorių – Vytauto Didžiojo universiteto prorektorius prof. Antaną Purėną – padėjo atskleisti prof. Romualdo Baltrušio knyga, skirta prof. A. Purėnui, joje taip pat pateiktos švietimo ministro Juozo Tonkūno raštų faksimilės ir prof. A. Purėno atsakymo ministrui tekstas⁵. Juozo Girniaus monografija, skirta prof. Pranui Dovydaičiui, padėjo patikslinti profesoriaus atleidimo iš universiteto datas ir priežastis, bet čia neužsiminta, kad jis pasirašė 1935 m. memorandumą⁶. Petro Leono⁷, Ernesto Galvanausko⁸, Mykolo Sleževičiaus⁹ ir Antano Tumėno¹⁰ biografijų detales padėjo atskleisti jiems skirtos knygos ir straipsniai. Svarbių faktų apie tai, kad Valstybės saugumo departamentas sekė opozicijos lyderių veiklą, ir apie opozicinės spaudos cenzūrą rasta Liudo Truskos monografijoje, skirtoje Prezidentui A. Smetonai, ir straipsnyje apie IV Seimą¹¹. Kituose leidiniuose, skirtuose prezidentams, ministrams pirmininkams, Seimo nariams, ministrams, kai kurie memorandumai paminėti, bet plačiau neanalizuojami, todėl šis straipsnis padės atskleisti naujas tarpukario politinių veikėjų biografijos portretų detales ir prisidės prie valdžios ir opozicijos santykių tematikos tyrimų.

⁴ Svarauskas, A. *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940): politinė galia ir jos ribos*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2014.

⁵ Baltrušis, R. *Profesorius Antanas Purėnas*. Kaunas: Technologija, 2008, p. 84–88.

⁶ Girnius, J. *Pranas Dovydaitis*. Chicago, 1975.

⁷ Leonavičius, J. *Petras Leonas – Lietuvos sąžinė*. Kaunas: Technologija, 2002.

⁸ Galva, G. *Ernestas Galvanauskas: politinė biografija*. Čikaga: Akademines skautijos leidykla, 1982.

⁹ Čepas, R. Ministras Pirmininkas Mykolas Sleževičius. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*. Vilnius: Alma littera, 1997, p. 71–115.

¹⁰ Blažytė, D. Antanas Tumėnas. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, p. 261–280; Jasaitis, D. Antanas Tumėnas. Prieiga per internetą: <http://www.prodeoeypatria.lt/files/pdf-straipsniai/metr-I/DOMAS%20JASAITIS%20-%20Antanas%20Tum%20C4%97nas.pdf>

¹¹ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996; Truska, L. *IV Seimas. Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2007.

Analizuoti šią temą buvo nelengva, nes trūko šaltinių. Pagrindiniai šaltiniai: 1935 m. „Buvusių Lietuvos prezidentų ir ministrų pirmininkų memorandumas Lietuvos Respublikos Prezidentui“, 1938 m. memorandumas „Tautai ir Vyriausybei“¹², Kauno technologijos universiteto archyve ir muziejuje saugomi prof. A. Purėno asmens bylos dokumentai¹³, taip pat oficiozo „Lietuvos aidas“, tautininkų laikraščio „Vairas“ ir Lietuvos šaulių sąjungos leidinio „Trimitas“ publikacijos. Naudingos informacijos apie opozicijos bendradarbiavimą rasta liaudininko, paskutinės Vyriausybės žemės ūkio ministro Juozo Audėno atsiminimuose¹⁴. Cenzūros suvaržytoje opozicijos spaudoje negalėjo praslysti tokio pobūdžio informacija, todėl siekiant ištirti šią temą panaudotos 1935–1939 m. laikraščių „Lietuvos žinios“, „Rytas“, „XX amžius“ informacinio pobūdžio žinutės ir publikacijos.

Straipsnio tikslas: išanalizuoti opozicijos išteiktų Prezidentui A. Smetonai memorandumų atsiradimo aplinkybes, jų turinį ir atskleisti tautininkų valdžios reakciją bei veiksmus prieš pasirašiusius asmenis.

Chronologinės ribos: nuo 1935 m. spalio, kai buvo pasirašytas „Buvusių Lietuvos prezidentų ir ministrų pirmininkų memorandumas Lietuvos Respublikos Prezidentui“, iki 1938 m. gruodžio, kai laikraštyje „Žygis“ buvo oficialiai paskelbta bendra opozicinių jėgų programa.

Tyrimo metodai: aprašomasis, analizės ir lyginamasis.

1. Pirmieji memorandumai ir jų atsiradimo priežastys

Prezidentui A. Smetonai paleidus III Seimą ir atsisakius rengti naujus rinkimus, krikščionys demokratai, valstiečiai liaudininkai ir

¹² Buvusių Lietuvos prezidentų ir ministrų pirmininkų memorandumas Lietuvos Respublikos Prezidentui 1935 m. *LCVA*. F. 932, ap. 1, b. 1313, lap. 6–7; Atsišaukimas „Tautai ir Vyriausybei“. Kaunas, 1938 m. kovas. *LNMMB*.

¹³ Prof. Antano Purėno asmens byla. *KTU archyvas*. Ap. 3P, b. 472.

¹⁴ Audėnas, J. *Paskutinis posėdis*. Vilnius: Mintis, 1990.

socialdemokratai tapo opozicija tautininkų Vyriausybei. Iš pradžių šias partijas skyrė nesantaika ir nuoskaudos, likusios iš parlamentinio laikotarpio ir 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo dienų, nes krikščionys demokratai pritarė perversmininkams ir III Seime legalizavo perversmo padarinius. 1927 m. rudenį žlugus tautininkų, krikščionių demokratų ir Ūkininkų sąjungos deryboms dėl koalicinės valdžios sudarymo, lapkričio 26 d. ir 28 d. opozicinių Lietuvių krikščionių demokratų partijos, Lietuvos ūkininkų sąjungos, Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungos ir Lietuvos ūkininkų partijos lyderiai apsilankė pas Prezidentą A. Smetoną ir įteikė du pareiškimus, kuriuose, atsižvelgdami į sunkią valstybės vidaus ir tarptautinę padėtį, siūlė atsistatydinti Augustino Voldemaro Ministrų kabinetui ir sudaryti naują koalicinę Vyriausybę, prie kurios prisidėtų Tautininkų sąjunga ir Lietuvos darbo federacija¹⁵. Prezidentas A. Smetona pareiškė, kad opozicija išpučia pavojus, ir nenorėjo nieko girdėti apie valdžios pertvarką. Šis opozicinių jėgų bendradarbiavimas buvo epizodinis, nes jas skyrė nepasitikėjimas ir dar nuo Steigiamojo Seimo laikotarpio besitęsiantys ginčai dėl religijos ir Bažnyčios vietos valstybėje, tikybos mokymo mokykloje, civilinės metrikacijos.

A. Smetonai stiprinant autoritarinį valdymą, didėjo opozicinių partijų ir organizacijų suvaržymai, griežtėjo jų spaudos cenzūra. Valstybės saugumo departamentas žinojo kiekvieną opozicijos vadovų, politikų ir aukštų karininkų žingsnį: kada išėjo iš namų, ką sutiko, pas ką užėjo, su kuo kalbėjosi, kur pietavo. Sekamiesiems buvo duoti slapyvardžiai: A. Stulginskiui – Vanagas, M. Sleževičiui – Mikas, K. Griniui – Kazys, L. Bistrui – Voras, Mykolui Krupavičiui – Jokūbas, Petrui Karveliui – Sparnas ir t. t. Kunigui M. Krupavičiui ir prof. P. Dovydaičiui buvo uždrausta viešai kalbėti¹⁶. Vis dėlto opozicijos

¹⁵ Tamošaitis, M. *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime, 1926–1940*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2014, p. 235–238.

¹⁶ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 232, 275–276.

lyderiai negalėjo likti nuošalyje ir nereaguoti į įvykius Lietuvos vidaus ir užsienio politikoje.

Pirmasis bendras opozicijos lyderių memorandumas buvo parašytas vykstant Užnemunės ūkininkų streikui, jo metu policija, tramdydama maištaujančius ūkininkus, ėmėsi griežtų priemonių ir net nušovė kelis streiko dalyvius. Vienas iš maištaujančių ūkininkų siekių buvo reikalavimas sušaukti tautai atstovaujantį Seimą. 1935 m. spalio 12 d. buvę valstybės veikėjai – prezidentai A. Stulginskis ir K. Grinius, ministrai pirmininkai P. Dovydaitis, A. Tumėnas, M. Sleževičius, E. Galvanauskas ir L. Bistras – parengė memorandumą Prezidentui. Jame buvo rašoma, kad ekonominė krizė skaudžiai palietė Lietuvą, kilo Suvalkijos ūkininkų streikas. Ekonominio skurdo slegiamais piliečiais galėjo pasinaudoti Lietuvos nepriklausomybės priešai, tad kilo pavojus ir Lietuvos valstybingumui, todėl tokiu kritišku valstybei momentu buvę valstybės veikėjai, jausdami atsakomybę už Lietuvos laisvę, nepriklausomybę ir jaunosios kartos likimą, pasiūlė nedelsiant imtis priemonių valstybei gelbėti. Pareiškime teigiama, kad kritiškais momentais, kaip rodo patirtis, maža piliečių grupelė nepajėgia išspręsti didelių valstybės uždavinių, todėl jie turi remtis jėgų koordinavimu bendram valstybiniam darbui. Taip pat priduriama, kad gyventojų nepasitenkinimo neįmanoma nuslopinti represijomis:

„Tam reikia valstybę įstatyti į normalią teisėtą tvarką. Šiandien valstybė yra reikalinga vyriausybės iš asmenų, kuriais galėtų visai pasitikėti plačioji visuomenė. Nestatant mūsų valstybės į dar didesnę pavojų, šiandien nebe laikas gelbėtis administratyviniais paliatyvais. Vyriausybei reikalinga dirbti bendrai su tautos atstovybe. Tokia atstovybė, pašaukta į valstybės darbą, galėtų suburti reikalingas moralines ir intelektualines pajėgas padėti vyriausybei vesti ir tvarkyti valstybės reikalus ir surasti būdus bei priemones valstybės saugumui sustiprinti, pasitikėjimui atstatyti ir sunkųjį krizį lengviau pakelti. Reikalinga vieša, vyriausybės nepriklausoma valstybės lėšų racionalaus eikvojimo ir valstybės turtų valdymo kontrolė. Taip pat reikalinga, kad viešoji

visuomenės nuomonė galėtų pasireikšti per laisvą, tik teismui atsakinęją spaudą. Todėl, mūsų giliu įsitikinimu, neatidėliojamai turėtų būti sudaryta tautos pasitikėjimą turinti vyriausybė, kuri tuojau sušauktų tautos atstovybę, išrinktą iš Lietuvos piliečių laisvai pastatytų kandidatų Lietuvos Konstitucijos nustatyta tvarka.¹⁷

Tuo metu A. Stulginskis ūkininkavo savo dvare Jokūbave, K. Griņius jau buvo išėjęs į pensiją iš darbo Kauno miesto savivaldybėje, M. Sleževičius vertėsi advokato praktika, E. Galvanauskas buvo verslininkas ir privataus Prekybos instituto Klaipėdoje įkūrėjas, rektorius, P. Dovydaitis buvo Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto profesorius, L. Bistras – to paties fakulteto docentas, Lietuvių krikščionių demokratų partijos centro komiteto pirmininkas ir laikraščio „Rytas“ redaktorius, o A. Tumėnas buvo Teisių fakulteto docentas, taip pat vertėsi privačia advokato praktika.

Cenzūros suvaržyta spauda negalėjo išspausdinti šio memorandumo, tačiau Vytauto Didžiojo universitete jis buvo pradėtas platinti atsišaukimų forma. 1935 m. spalio pradžioje Vytauto Didžiojo universitete buvo kilę neramumų, kai studentai sužinojo, kad Vyriausybė priėmė statuto pataisas, kurios suteikė teisę švietimo ministrui pristatyti Prezidentui tvirtinti vyresniojo personalo narius. Kilo didžiulis pasipiktinimas. Šioms pataisoms nepritarė nei universiteto vadovybė, nei studentai. Teisių fakultete studentai platino lapelius, kviesdami streikuoti prieš šios aukštosios mokyklos autonomijos siaurinimą, buvo surengti keli susirinkimai universiteto Didžiojoje salėje. Informaciją apie neramumus universitete plačiau galėjo pateikti tik „Lietuvos aidas“, tačiau jo straipsniai buvo labai tendencingi, studentai ateitininkai ir varpininkai buvo kaltinami neramumų kurstymu ir provokacijomis. Opozicijos spauda galėjo pateikti tik trumpas informacinio pobūdžio žinutes be jokio įvykių vertinimo. Pabandydysime atsekti įvykių eigą ir nustatyti atsišaukimų su memorandumu tekstu pasirodymo universitete aplinkybes ir tikslią datą.

¹⁷ Buvusių Lietuvos prezidentų ir ministrų pirmininkų memorandumas Lietuvos Respublikos Prezidentui 1935 m. *LCVA*. F. 932, ap. 1, b. 1313, lap. 6–7.

Spalio 8 d. Studentų teisininkų ir ekonomistų draugija sukvietė susirinkimą ir jame pranešė apie Vyriausybės priimtas Vytauto Didžiojo universiteto statuto pataisas, kurios siaurina universiteto autonomiją. Susirinkime studentai kalbėjo apie negarbingai atleistus profesorius Petrą Leoną¹⁸ ir Vladą Mačį, Vyriausybės nepasitikėjimą senatu ir universiteto autonomijos siaurinimą. Susirinkimo pabaigoje buvo priimta rezoliucija, reikalaujanti palikti universitete profesorius, kurie verčiasi ir advokato praktika, Vyriausybei nesikišti į autonominius universiteto reikalus ir atšaukti universiteto statuto pakeitimis¹⁹. Studentai suprato, kad profesoriai priversti palikti universitetą dėl savo pažiūrų.

Spalio 9 d. „Lietuvos aidas“ išspausdino straipsnį, kuriame draugija, suorganizavusi susirinkimą, ateitininkai ir liaudininkai kaltinami kurstyti prieš Vyriausybę. Po šio studentų susirinkimo teisės filosofijos paskaitos buvo išbrauktos iš universiteto tvarkaraščių, o prof. P. Leonas neteko teisės nemokamai skaityti jas studentams²⁰. Spalio 10 d. rytą Prezidentas A. Smetona priėmė švietimo ministrą prof. J. Tonkūną, Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) rektorių prof. Mykolą Römėrį, prorektorius prof. Blažiejų Čėsnių ir prof. Praną Jodelę bei sekretorius

¹⁸ Prof. P. Leonas iš universiteto buvo atleistas 1933 m. dėl viešos tautininkų Vyriausybės kritikos ir daromos įtakos jaunimui. Prof. P. Leonas neslėpė savo neigiamo požiūrio į A. Smetonos autoritarinį valdymą. P. Leonas, sulaukęs 65 metų, turėjo pasitraukti iš universiteto, tačiau Teisių fakulteto tarybos prašymu jo darbo laikas būdavo pratęsiamas. Tuomet valdžia pasinaudojo naujuoju teismų santvarkos įstatymu (vadinamu „Šilingo poema“), kuris įvedė nuostatą, kad universiteto profesorius ir advokato darbas nesuderinamas. P. Leonas, turėdamas daugybę įsipareigojimų klientams, skaudančia širdimi 1933 m. rugpjūčio 29 d. buvo priverstas palikti universitetą, tačiau Teisių fakulteto tarybos siūlymu spalio 15 d. universiteto taryba išrinko P. Leoną garbės profesoriumi. Garbės profesoriai turėjo teisę skaityti paskaitas, todėl 1933–1935 m. prof. P. Leonas be jokio atlyginimo skaitė teisės filosofijos paskaitas. (Leonavičius, J. *Petras Leonas – Lietuvos sąžinė*, p. 505–507.)

¹⁹ Ką daro V. D. universiteto autonomija prisidengę ateitininkai, varpininkai ir į juos panašūs. *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 9 (Nr. 232), p. 8.

²⁰ Stud. jur. J. Labanauskas. Teisių fakultetas ir teisės filosofija. *Rytas*. 1935, spal. 12 (Nr. 234), p. 8.

prof. A. Purėną. Vis dėlto kompromisas nepasiektas, nes kitą dieną visi keturi universiteto senato prezidiumo nariai pranešė apie atsistatydinimą, o spalio 14 d. įteikė atsistatydinimo pareiškimus²¹. Spalio 12 d. „Lietuvos aidas“, stengdamasis pateisinti Vyriausybės poziciją, paskelbė straipsnį „Quo vadis universitas?“, kritikuojantį universiteto vadovybės elgesį, galintį sukelti studentų nerimą. Straipsnyje aiškinama, kad universitete nėra gera padėtis, nes kai kurie fakultetai neparengė pamainos vyresniems dėstytojams pakeisti, todėl autorius nematė nieko blogo, jei švietimo ministras padės formuoti universiteto mokomąjį personalą²². Tą pačią dieną įvyko neolitanų filisterių ir senjorų sueiga, kurioje buvo svarstomi „nesusipratimai“, kilę tarp neolitanų ir tautininkų vadovų. Kaip rašė „Lietuvos žinios“, „gauta įspūdžio, kad nesusipratimai likviduoti ir vyresnieji ėmė viršų, nes įvykęs neolitanų susirinkimas išrinko naują valdybą, vadovaujamą studento Jono Janickio“²³. Netrukus universitete buvo pradėti platinti atsišaukimai, smerkiantys neramumą kėlėjus ir reiškiantys lojalumą rektoriui ir Vyriausybei.

Spalio 13 d. universiteto Teisių fakulteto tarybos posėdyje dekanas Vaclovas Biržiška taip pat atsistatydino iš pareigų²⁴. Tą pačią dieną apie padėtį universitete studentų varpininkų susirinkime kalbėjo prof. P. Leonas²⁵. Spalio 15 d. rektorius išplatino atsišaukimą, kuriame aiškino, kad spaudoje pasirodžiusi informacija neatitinka tikrovės, jokios akademinės vadovybės „akcijos“ prieš Vyriausybę nėra ir negali būti, jokių kolektyvinių atsistatydinimo raštų nebuvo ir visa universiteto vadovybė dirba, studentų prašoma laikytis rimties ir drausmės²⁶. Spalio 16 d.

²¹ Valstybės Prezidentas. *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 10 (Nr. 233), p. 1; Quo vadis universitas? *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 12 (Nr. 235), p. 4.

²² Quo vadis universitas? *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 12 (Nr. 235), p. 4.

²³ Neolitanai su filisteriais svarsto susidariusią būklę. *Lietuvos žinios*. 1935, spal. 14 (Nr. 235), p. 7.

²⁴ Krizis universitete nesibaigia. *Lietuvos žinios*. 1935, spal. 12 (Nr. 236), p. 7.

²⁵ Varpininkų susirinkimas. *Lietuvos žinios*. 1935, spal. 15 (Nr. 234), p. 10.

²⁶ Universiteto rektoriaus atsišaukimas į studentus. *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 16 (Nr. 238), p. 10.

studentai universiteto Didžiojoje salėje susirinko į nelegalų mitingą. Rektorius pareiškė protestą ir pareikalavo išeiti iš salės, neprovokuoti, kad į universitetą neįžengtų policija, kuri autonomijos nuostatų numatyta tvarka neturėjo teisės užėti į universiteto teritoriją. Studentai iš salės išėjo, tačiau mitingą tęsė įsilaužę į kitą auditoriją. Mitinge varpininkų vardu kalbėdamas Juozas Vaišnora kvietė studentus protestuojant paskelbti trijų dienų streiką – neiti į paskaitas²⁷. Tą pačią dieną rektorius Kauno dienraščių atstovams savo bute surengė spaudos konferenciją ir joje pareiškė, kad buvo padavęs pareiškimą atsistatydinti, nes nesutiko su statuto pakeitimu, tačiau dabar universiteto pasiūlymai jau svarstomi ir pripažinti tinkamais, tad atsistatydinimo pareiškimus jis ir prorektorai atsiėmė. Rektorius kaltino „Lietuvos aidą“ ir Rygos laikraštį „Segodnia“, kad iškraipo faktus. Jis nuogaštavo dėl studentų elgesio, nes bijojo, kad į universitetą neįsiveržtų policija arba netektų jo uždaryti²⁸. Spalio 16 d. „Lietuvos aide“ taip pat buvo išspausdintas tautininkams lojalių universiteto korporacijų pareiškimas, kuriame pareikšta, kad neramumus universitete kelia tik pavieniai „gaivalų būreliai“, o studentai buvo kviečiami nepasiduoti kurstymui ir provokacijoms²⁹.

Spalio 17 d. universitete buvo platinami „Buvusių prezidentų ir ministrų pirmininkų memorandumo Lietuvos Respublikos Prezidentui“ nuorašai. „Lietuvos aidui“ tuoj pat buvo duotas nurodymas išspausdinti straipsnį, menkinantį buvusius valstybės veikėjus ir kaltinantį juos kenkimu valstybei. Spalio 19 d. „Lietuvos aidas“ paskelbė straipsnį „Kieno naudai?“, kuriame smerkė opozicijos lyderius, kad jie pasinaudojo sudėtinga valstybės situacija. Straipsnyje rašoma, kad tuo metu, kai universiteto vadovybei pavyko „susidoroti“ su streikininkais, kitą dieną „opozicionierių talka“ krikščionys demokratai ir

²⁷ J. Trk. Taip jie „klauso“. *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 16 (Nr. 238), p. 10.

²⁸ Kauneckis, J. Pasikalbėjimas su universit. rektorium prof. Remeriu. *Lietuvos žinios*. 1935, spal. 17 (Nr. 237), p. 2; Rektorius apie įvykius universitete. *Rytas*. 1935, spal. 17 (Nr. 238), p. 2.

²⁹ Studentija griežtai protestuoja prieš V. D. universitete keliamus neramumus. *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 16 (Nr. 238), p. 1

liaudininkai per ateitininkus ir varpininkus studentus išmėtė lapelius antrašte „Buvusių prezidentų ir ministerių pirmininkų pareiškimas Ponui Respublikos Prezidentui“. „Lietuvos aidas“ korespondentui pasiteiravus prezidentūros raštinėje, ar tikrai gautas toks raštas, kurio nuorašas platinamas universitete, buvo patvirtinta, kad toks raštas gautas paštu spalio 17 dieną. Tą pačią dieną jis jau buvo platinamas universitete, o laikraščiai „Rytas“ ir „Lietuvos žinios“ jau ruošėsi ši memorandumą spausdinti, bet buvo sustabdyti „atatinamų Vyriausybės organų“³⁰. „Lietuvos aidas“ padarė išvadą, kad šis raštas buvo skirtas ne tiek Prezidentui, kiek visuomenei. Straipsnyje rašoma, kad pareiškimas ne be autorių žinios pateko į laikraščių redakcijas, nes L. Bistras, vienas iš pasirašiusių, buvo „Ryto“ redaktorius, taip pat ne be jų sutikimo buvo padaugintas ir platinamas universitete, nes L. Bistras ir P. Dovydaitis dėstytojavo šioje aukštojoje mokykloje. Jie buvo kaltinami pasitelkiantys studentus politikos propagandai ir sukuriantys universitete nesveiką atmosferą, jo autonomiją panaudodami Prezidento autoritetui niekinti. Pabaigoje opozicijos lyderiams prikišama politinės nuovokos stoka, nes ši dviprasmišką žingsnį jie padarė Klaidėdos direktorijos sudarymo išvakarėse.

Spalio 26 d. Valstybės saugumo policijos viršininkas nustatė: „Prieš kiek laiko buvo gauta žinių, kad V. D. Universitete platinami „Buvusių prezidentų ir ministerių pirmininkų pareiškimas Ponui Respublikos Prezidentui“ nuorašai. Tuo nepasitenkinę ėmė platinti ir už universiteto ribų ir net siųsti provincijon ir platinti ūkininkų bei šiaip gyventojų tarpe, tuo tendencingai juos nuteikdami.“³¹ Nors memorandumo tekste Prezidentas ir tautininkų Vyriausybė nebuvo kaltinami, tik buvo siūlomos demokratinės priemonės krizei įveikti, Prezidento reakcijos į šį memorandumą ilgai laukti neteko. 1935 m. spalio 14 d. krikščionių demokratų laikraštis „Rytas“ išspausdino žinutę, kad prof. A. Tumėnas

³⁰ Kieno naudai? *Lietuvos aidas*. 1935, spal. 19 (Nr. 24), p. 21.

³¹ Tamošaitis, M. *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940*, p. 190.

Prezidento aktu atleistas iš VDU profesoriaus pareigų³². Jam taip pat, kaip anksčiau prof. P. Leonui, liepta pasirinkti – ar universitetas, ar advokatūra. Vėliau iš varžytynių parduoti jo namai ir juose įkurdinta piliečių nekenčiama propagandos įstaiga Visuomeninio darbo valdyba, kaip A. Tumėnas juokaudamas vadino – „visų durnių vieta“³³.

Spalio 28 d. laikraštyje „Rytas“ paskelbtas pranešimas, kad Valstybės saugumo policija, padariusi kratą Studentų susiėlpimo draugijos krautuvėleje, rado 327 egzempliorius „prie valdžios stovėjusių asmenų“ memorandumų, kuriuos norėta pasiūsti į provinciją. Dėl to sulaukytas krautuvės vedėjas Juozas Krapavickas, taip pat sulaukytas Lietuvos jaunimo sąjungos komiteto narys, laikraščio „Jaunimas“ redaktorius Petras Kežinaitis³⁴. Spalio 29 d. į Valstybės saugumo departamento kvotų skyrių dėl memorandumo buvo kviečiamas M. Sleževičius³⁵. Tą pačią dieną gydytojų patarimu K. Grinius išvažiavo 2–3 mėnesiams gydytis į Prancūziją³⁶. Galima daryti prielaidą, kad tikroji jo išvažiavimo priežastis – noras išvengti persekiojimo.

Prof. P. Dovydaitis jau buvo nukentėjęs dėl pažiūrų – už kalbą, pasakytą pavasarininkų kongrese Marijampolėje, 1932 m. liepos 14 d. – rugpjūčio 30 d. buvo kalintas Bajorų ir Marijampolės kalėjimuose, o 1934 m. spalio 28 d. buvo gavęs oficialų švietimo ministro J. Tonkūno įspėjimą dėl dalyvavimo ateitininkų susirinkime, todėl nuspręsta atleisti jį iš universiteto, tačiau ieškota preteksto. Atleidimo iš universiteto pretekstu tapo prof. P. Dovydaičio 1935 m. lapkričio 4 d. rašytas privatus laiškas vienam aplaidžiam kapelionui, nesutikusiam su juo

³² Adv. Beliackinas į Valst. Tarybą? *Rytas*. 1935, spal. 14 (Nr. 235), p. 7.

³³ Jasaitis, D. Antanas Tumėnas. Prieiga per internetą: <http://www.prodeoetpatria.lt/files/pdf-straipsniai/metr-1/DOMAS%20JASAITIS%20-%20Antanas%20Tum%C4%97nas.pdf>

³⁴ Rado memorandumų. *Rytas*. 1935, spal. 28 (Nr. 247), p. 7.

³⁵ Čepas, R. Ministras Pirmininkas Mykolas Sleževičius. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai 1918–1940*, p. 112; Blažytė, D. Antanas Tumėnas. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, p. 275.

³⁶ Išvažiavo gydytis. *Rytas*. 1935, spal. 30 (Nr. 249), p. 7.

pasikalbėti po moksleivių pamaldų 1935 m. spalio 27 dieną. Kapelioną profesorius kaltino nesirūpinimu ateitininkais, grasino apie jo netinkamumą eiti pareigas pranešti jo vadovybei ir net siūlė jam pačiam pasitraukti iš pareigų. Kapelionas laišką nunešė mokyklos vadovybei³⁷.

1936 m. sausio 8 d. „Lietuvos aidas“ pirmajame puslapyje parašė straipsnį „Kaip prof. P. Dovydaitis „skatina“ ateitininkų veiklą“, kuriame paskelbė šį laišką, nutylėdamas kapeliono pavardę ir miestą. Oficiškai išryškino vieną laiško frazę: „Šėtono tarnai Lietuvoje paskutiniu metu rodo vis didesnio uolumo persekioti ir naikinti katalikiškosios inteligentijos daigyną – ateitininkus moksleivius <...>“³⁸. Straipsnyje rašoma, kad minėtas kapelionas kreipėsi į savo gimnazijos vadovybę prašydamas apginti jį nuo tokių terorizavimo priemonių.

Sausio 16 d. Prezidentas atleido P. Dovydaitį iš universiteto profesoriaus pareigų, o sausio 18 d. „Lietuvos aidas“ paskelbė prof. P. Dovydaičio atsakymą, kuriame jis nurodo laiško parašymo aplinkybes. Redakcija (redaktorius Vytautas Alantas) paskelbė savo komentarus, jų pabaigoje rašoma: „Mes čia niekam nenorime grasinti, bet visiškai šaltai paklausti, ar vieta mūsų universitete žmonėms, kurie skaldo ir srovina jaunimą, sąmoningai ignoruodami vienijimo linkmę priaugančios kartos auklėjime?“³⁹

Prof. P. Dovydaičio atleidimas už privatų laišką sukėlė profesūros, studentų ir visuomenės pasipiktinimą. „Lietuvos aidas“, siekdamas nuraminti pasipiktinčius ir pateisinti Prezidento sprendimą, sausio 25 d. numeryje paskelbė straipsnį „Dėl P. Dovydaičio atleidimo iš profesoriaus pareigų“. Jame rašoma, kad švietimo ministras J. Tonkūnas į korespondento klausimą, ar galėjo Prezidentas atleisti profesorių be fakulteto tarybos sprendimo, atsakęs, jog pagal statutą Prezidentas turi

³⁷ Girnius, J. *Pranas Dovydaitis*, p. 203, 214–218.

³⁸ Kaip prof. P. Dovydaitis „skatina“ ateitininkų veiklą. *Lietuvos aidas*. 1936, saus. 8 (Nr. 8), p. 1.

³⁹ Prof. Pr. Dovydaičio paaiškinimas. *Lietuvos aidas*. 1936, saus. 18 (Nr. 26), p. 3.

teisę atleisti vyresniojo mokslo personalo narius. Be to, ministras paaiškinė gandas, kad P. Dovydaitis atleistas dėl politinių įsitikinimų, ir paaiškino, kad jis jau buvo baustas ir įspėtas, tačiau nenutraukė savo veiklos, o „toks tarnautojas, kuris terorizuoja kitus tarnautojus vien tik dėl to, kad jie laikosi valdžios instrukcijų, negali būti kenčiamas valdžios įstaigoje“⁴⁰. J. Tonkūnas patvirtino, kad laiškas buvo viena iš atleidimo priežasčių. Vis dėlto galima daryti išvadą, kad ne tik darbas su ateitininkais, bet ir memorandumo pasirašymas taip pat buvo viena iš atleidimo priežasčių.

Dekanas prof. Pranas Kuraitis pradėjo derybas su ministru dėl prof. P. Dovydaičio grąžinimo į universitetą. P. Dovydaitis buvo priverstas sausio 23 d. parašyti pasižadėjimą „jokios veiklos moksleivių ateitininkų tarpe nevaryti“, tačiau į universitetą buvo grąžintas tik po dviejų mėnesių – nuo kovo 16 d.⁴¹

Dėl šaltinių stokos sunku įrodyti, kaip nukentėjo kiti memorandumą pasirašę opozicijos veikėjai. 1935 m. Vyriausybė perėmė iš E. Galvanausko penkerius metus sėkmingai veikusią bendrovę „Medžio sindikatas“. E. Galvanauskas perleido Vyriausybei savo akcijas ir sudarė atskirą sutartį su Žemės ūkio ministerija, perėmusia įmonę, kad ji kiekvienais metais nustatytą sumą skirs Prekybos institutui⁴². Ar tikrai perėmimas įvyko todėl, kad E. Galvanauskas dėl nuolatinių pažeidimų norėjo nutraukti žaliavos tiekimo sutartį su SSRS, ar dėl memorandumo pasirašymo, sunku nustatyti, tačiau galima daryti prielaidą, kad pirmoji priežastis buvo tik pretekstas.

Tolesni įvykiai rodo, kad Prezidentas nutarė nutraukti opozicinių partijų veiklą. Jų lyderių memorandumą Prezidentas prilygino darbui, nukreiptam prieš valstybę, ir, pasitelkęs spaudą bei tautininkų

⁴⁰ Dėl P. Dovydaičio atleidimo iš profesoriaus pareigų. *Lietuvos aidas*. 1936, saus. 25 (Nr. 39), p. 4.

⁴¹ Girnius, J. *Pranas Dovydaitis*, p. 221.

⁴² Galva, G. *Ernestas Galvanauskas: politinė biografija*. Čikaga: Akademines skautijos leidykla, 1982, p. 377.

organizacijos, rengė tam dirvą. Lapkričio 3 d. jaunalietuvių suvažiavime A. Smetona kalbėjo:

„<...> Sukruto prieš Lietuvos vyriausybę ir jai priešingosios srovės, buvusios seimo partijų liekanos. Tai lyg ir sutartinis žygis, mūsų vidinių ir užsieninių priešų prieš esamą Lietuvos tvarką, sudundėjęs požemyje ir pagaliau viršum pasireiškęs. Raštu ir žodžiu ūmai prapliupo visokių šmeižtų prieš vyriausybę ir prieš jos atskirus žmones <...>“⁴³.

Jaunalietuvių suvažiavimas buvo naudingas Prezidentui, nes jame buvo pasiūlyta pageidavimų ir nutarimų, kuriuose reikalaujama uždrausti veikti katalikų organizacijoms pradžios, vidurinėse ir aukštesniosiose mokyklose bei universitetuose: „nė vienai organizacijai, nenorinčiai eiti Tautos Vado keliais, neturėtų būti leidžiama veikti <...>. Politinių krikščionių demokratų, liaudininkų ir socialdemokratų partijų likučiai ir centrai šiandien tariamaisiais ūkininkų neramumais ir kitais kurstymo darbais yra pačios save pasmerkusios palaidoti. Jų leidžiama ir palaikoma spauda, be paliovos nuodijanti visuomenės gyvenimą, reikalauja tautinės vyriausybės griežto ir neatidėliotino sprendimo <...>“⁴⁴.

Tautininkų suvažiavime, įvykusiame gruodžio 28 d., A. Smetona vėl kritikavo opoziciją ir kaltino ją geros valios stoka, nebrandumu, nes „<...> visą laiką mūsų opozicija rūpinasi atstatyti *status quo ante*, tai yra grąžinti partinį seimą. Tuo keliu nuėjusi, ji buvo ne vieną kartą išklypusi iš valstybiško lojalumo ribų <...>“ ir pabaigoje oponentus išvadino „politiniais banditais“⁴⁵.

A. Smetona tik prisidengė jaunalietuvių ir tautininkų organizacijų reikalavimais, nes opozicinių partijų likimas jau buvo nuspręstas.

⁴³ Valst. Prezidento kalba jaunalietuvių suvažiavime 1935.XI.3. *Vairas*. 1935, gruodis (Nr. 12), p. 438.

⁴⁴ JL suvažiavimo nutarimai. *Vairas*. 1935, gruodis (Nr. 12), p. 453.

⁴⁵ Valst. Prez. A. Smetonos kalba Tautininkų suvažiavime, 1935.XII.28. *Vairas*. 1936, sausis (Nr. 1), p. 3–10.

Lapkričio 7 d. „Lietuvos aidas“ paskelbė Eltos pranešimą, kuriame rašoma: „Valstybės saugumo organai pastebėjo, kad opozicijos partijų: Lietuvos valstiečių liaudininkų ir Lietuvos krikščionių demokratų centro komitetai, pasinaudodami paskutiniu metu priešvalstybinio elemento <...> visuomenės rimties drumstimu, savo organizacijų veiklą pradėjo vystyti kenksminga valstybei linkme“, todėl Vidaus reikalų ministerija pasiūlė Kauno miesto ir apskrities komendantui minėtų partijų veiklą sustabdyti⁴⁶.

Lapkričio 6 d. policijos atstovas Lietuvos krikščionių demokratų partijos (LKDP) centro komiteto pirmininkui dr. L. Bistrui įteikė Kauno miesto ir apskrities komendanto nutarimą Nr. 628, kuriame komendantas pulkininkas leitenantas Zigmas Talevičius, išanalizavęs Vidaus reikalų ministerijos pateiktą medžiagą apie LKDP ir jos skyrių veikimą, nustatė, kad LKDP „skleidžia nerimą, kursto gyventojus prieš esamą vyriausybę, kaip gyvu žodžiu, taip ir platindama per savo skyrius ir per savo patikimus asmenis įvairius kurstančio pobūdžio atsišaukimus, ragindama ūkininkus toliau tęsti ūkininkų streiką ir priešintis valdžios atstovams“. Krašto apsaugos ministro įsakymu ir pasiremdamas ypatingų valstybės apsaugos įstatymų pakeitimu, Z. Talevičius nutarė LKDP centro komiteto ir jos skyrių veikimą sustabdyti „visam karo stovio metui“⁴⁷. Pranešimas Nr. 627 įteiktas Lietuvos valstiečių liaudininkų centro komitetui. Vakariniame „Lietuvos aido“ numeryje buvo paskelbta, dėl kokių priežasčių sustabdytas partijų veikimas: liaudininkų partija kaltinama ryšių su ūkininkų streiko dalyviais palaiškimu, atsišaukimų „Broliai, ūkininkai“, kurstančių prieš Vyriausybę, platinimu, „priešfašistinio fronto“ su komunistais sudarymu kai kuriose vietose. Krikščionys demokratai kaltinami parengę memorandumą Respublikos Prezidentui, jį dauginę ir siuntinėję savo skyriams bei

⁴⁶ Sustabdytas liaudininkų ir krikščionių demokratų partijų veikimas. *Lietuvos aidas*. 1935, lapkr. 7 (Nr. 263), p. 1.

⁴⁷ Sustabdytas Liet. Krikšč. Demokratų ir Valst. Liaudininkų partijų veikimas. *Rytas*. 1935, lapkr. 7 (Nr. 255), p. 7.

privatiems asmenims, minimi LKDP centro komiteto biuleteniai Nr. 1 ir Nr. 2, kurstantys visuomenę prieš Vyriausybę⁴⁸. Po kelių dienų LKDP centro komiteto pirmininkas L. Bistras įteikė skundą krašto apsaugos ministrui Stasiui Dirmantui dėl komendanto nutarimo nutraukti partijos veiklą, o „Lietuvos aidą“ padavė į teismą už įžeidimą, krikščionis demokratams prilyginus komunistams⁴⁹.

1935 m. lapkričio 16 d. buvo priimtas spaudos įstatymas, ir taip griežtai cenzūruojama spauda buvo dar labiau suvaržyta⁵⁰. 1936 m. vasario 1 d. paskelbtas draugijų įstatymas, kuris vidaus reikalų ministrui suteikė teisę „valstybės ir tautos saugumo sumetimais“ nutraukti bet kokios organizacijos veiklą. Vasario 6 d., remdamasis šiuo antidemokratinu įstatymu, vidaus reikalų ministras nutraukė opozicinių partijų veiklą, tačiau jų lyderiai, nepaisydami cenzūros ir valdžios represijų, išdrįsdavo pareikšti savo nuomonę valstybei svarbiais vidaus ir užsienio politikos klausimais.

Vis dėlto A. Smetona atsižvelgė į streiko dalyvių ir memorandumo autorių reikalavimą ir nutarė sušaukti Seimą. 1936 m. gegužės 9 d. buvo paskelbtas Seimo rinkimų įstatymas, tačiau rinkėjų teisės jame buvo labai suvaržytos. Teisę kelti kandidatus turėjo tik apskričių ir miestų tarybos, o kandidatais galėjo būti tik Tautininkų sąjungos nariai. Rinkimai vyko birželio 9–10 dienomis. Krikščionių demokratų ir liaudininkų, kurių veikla buvo nutraukta, vadovai, reaguodami į nedemokratiškus rinkimus, gegužės 20 d. susirinko į pasitarimą ir parengė memorandumą. Tą pačią dieną K. Grinius ir A. Stulginskis jį vėl įteikė A. Smetonai. Vadinamajame dviejų prezidentų memorandume buvo rašoma, kad vadovaujantis naujuoju rinkimų įstatymu sušauktas Seimas neišreiškia gyventojų valios ir autoriteto krašte neturės. Taip

⁴⁸ Kodėl sustabdytas krikščionių ir valstiečių liaudininkų partijų veikimas. *Lietuvos aidas*. 1935, lapkr. 7 (Nr. 254), p. 1.

⁴⁹ Kronika. Padavė skundą. Patraukė teisman. *Rytas*. 1935, lapkr. 11 (Nr. 258), p. 7.

⁵⁰ Truska, L. IV Seimas (1936–1940). *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, p. 581.

pat buvo siūloma panaikinti karo padėtį, grąžinti spaudos laisvę, paleisti politinius kalinius ir paskelbti demokratinius Seimo rinkimus⁵¹. Šie reikalavimai žinomi iš Valstybės saugumo departamento agentų pranešimų, nes memorandumo teksto nepavyko rasti. Laikraštis „Rytas“ prieš rinkimus paskelbė straipsnį, reiškiantį abejonių dėl rinkimų konstitucingumo ir metodo, nes kandidatus į Seimo narius turėjo kelti apskričių tarybos. Straipsnyje rašoma, kad nėra nei rinkimų laisvės, nei agitacijos laisvės, nes agituoti galima tik vienai šaliai, toks Seimas negalės atlikti savo paskirties – konsoliduoti tautą, todėl keliamas klausimas, ar užsimotas darbas nėra bergždzias.⁵²

Opozicija boikotavo rinkimus, tačiau jų laikraščiai būtinai turėjo spausdinti privalomuosius straipsnius, kuriuose buvo pozityviai vertinamas Seimo rinkimų įstatymas, ir taip klaidindavo savo skaitytojus, todėl „Lietuvos žinios“ ir „Rytas“ protestuodami net buvo nutraukę laikraščių leidimą. Vidaus reikalų ministras, remdamasis spaudos įstatymu, pašalino iš pareigų „Ryto“ redaktorių L. Bistrą ir „Lietuvos žinių“ bei „Jaunimo“ redaktorę Feliciją Bortkevičienę, o pačių laikraščių leidybą sustabdė vienam mėnesiui (iki liepos 10 d.)⁵³. Uždarytas LKDP laikraštis „Rytas“ taip ir nepasirodė, vietoj jo jaunesni katalikai pradėjo leisti dienraštį „Mūsų laikraštis“. Opozicijos bandymas boikotuoti rinkimus virto nesėkme, nes rinkimuose dalyvavo 68,3 proc. visų balso teisę turinčių gyventojų⁵⁴. Valdžios opozicijai taikomos represijos ir cenzūra, oficiozo skleidžiama propaganda bei demagogija, politinių oponentų marginalizavimas atliko savo darbą – opozicija prarado turėtą įtaką visuomenėje. Buvusių prezidentų memorandumas nepateko į viešumą, todėl nesulaukė puolimo „Lietuvos aide“ ar „Vaire“, o

⁵¹ Ilgūnas, G. *Kazys Grinius*, p. 396; Truska, L. IV Seimas (1936–1940). *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, p. 586.

⁵² Seimo rinkimų išvakarėse. *Rytas*. 1936, birž. 6 (Nr. 127), p. 3.

⁵³ Truska, L. *Antanas Smetona ir jo laikai*, p. 261.

⁵⁴ Tamošaitis, M. *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940*, p. 200.

K. Grinius, kaip ir 1935 metais, išvažiavo pasigydyti, tik šį kartą – į Kemerius (Latvija)⁵⁵.

Opozicinių partijų, kurių veikla buvo nutraukta, lyderiai ne tik pasirašinėjo bendrus memorandumus, bet reaguodami į politinius įvykius ir siekė susitikimo su Prezidentu, teikė įstatymų projektus Seimui. 1936 m. gegužės 23 d. keturi mirties bausme nuteisti streiko dalyviai ūkininkai buvo sušaudyti. Tą pačią dieną dėl šio įvykio M. Sleževičiaus bute vėl susirinkę valstiečių liaudininkų ir krikščionių demokratų lyderiai nutarė siųsti delegaciją pas A. Smetoną, kad ūkininkų šaudymai būtų tuojau pat sustabdyti. Memorandumo autoriai A. Stulginskis, K. Grinius, M. Sleževičius, P. Dovydaitis ir E. Galvanauskas pasiprašė į priėmimą pas Prezidentą, tačiau šis atsisakė priimti opozicijos delegaciją. Ją priėmė Ministras Pirmininkas Juozas Tūbelis. K. Grinius, kalbėdamas delegacijos vardu, pareikalavo nutraukti nuteistų ūkininkų šaudymą. Vyriausybė reagavo, nuteistųjų šaudymą nutraukė, bet po metų vieną iš nuteistųjų Aleksandrą Maurušaitį nunuodijo dujų kameroje, nes kareiviai atsisakė dalyvauti egzekucijoje⁵⁶. 1938 m. pavasarį K. Grinius, A. Stulginskis ir M. Sleževičius pasirašė amnestijos įstatymo projektą ir su daugiau kaip 20 tūkstančių piliečių parašų pateikė svarstyti Seimui, tačiau dėl nepakankamo parašų skaičiaus (pagal Konstituciją reikėjo 25 tūkstančių parašų) įstatymo projektas nebuvo svarstomas⁵⁷.

2. Lenkijos ultimatumas ir memorandumas „Tautai ir Vyriausybei“

1938 m. kovo 17 d. Lenkija įteikė Lietuvai ultimatumą dėl diplomatiškos santykių užmezgimo, po kelių dienų Lietuva be jokio

⁵⁵ Dr. K. Grinius. *Lietuvos žinios*. 1936, liep. 11 (Nr. 126), p. 8.

⁵⁶ Ilgūnas, G. *Kazys Grinius*, p. 394.

⁵⁷ Čepas, R. Ministras Pirmininkas Mykolas Sleževičius. *Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)*, p. 109; Truska, L. IV Seimas (1936–1940). *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, p. 606.

pasipriešinimo jį priėmė. Sklaidant to laikotarpio spaudą, susidaro vaizdas, kad visa tauta pritarė ultimatumo priėmimui ir palaikė Prezidentą ir Vyriausybę. Tautininkų kontroliuojama spauda kvietė palaikyti Vyriausybę, skelbė vienybės ir konsolidacijos šūkius, ragino neklausyti įvairių gandų, be to, prasidėjo masinis aukojimas Ginklų fondui.

Lietuvos visuomenė į ultimatumo priėmimą reagavo kaip į Lietuvos pažeminimą ir Vilniaus atsižadėjimą. Vos priėmus ultimatumą, kovo 19 d. demonstrantai išdaužė lenkų gimnazijos ir lenkiško knygyno „Stella“ langus, naikino lenkiškas iškasas⁵⁸. Kovo 20–21 d. Kaune išplatinti rotatoriumi spausdinti lapeliai, kuriuose „iniciatorių grupė“ kvietė Kauno visuomenę susirinkti į mitingą Vytauto Didžiojo karo muziejaus sodelyje ir protestuoti „prieš lenkų metodus didingu susikaupimu“⁵⁹. Kovo 21 d. į Vyčio Kryžiaus vėliavos nuleidimo ceremoniją Karo muziejaus sodelyje stichiškai susirinko daugiataukstantinė minia. „Lietuvos aidas“ rašė, kad galėjo būti 7–8 tūkstančiai žmonių: darbininkų, studentų, šaulių ir net profesorių⁶⁰. Karo muziejaus direktorius brigados generolas Vladas Nagevičius susirinkusiems pasakė kalbą, jis paragino „visus būti pasirengusiems ginti savo laisvę“⁶¹. Iškėlę rankas, visi prisiekė stovėti Lietuvos garbės sargyboje. Pasibaigus iškilimams minios studentų ir kitų jaunų žmonių ėjo gatvėmis, dainuodami patriotines dainas. Iš pradžių ramiai stebėjusi demonstrantus policija pirmą kartą pabandė juos sustabdyti A. Mickevičiaus ir K. Donelaičio gatvių sankryžoje prie Pirmųjų universiteto rūmų, tam buvo panaudotos ašarinės dujos. Dalis demonstrantų A. Mickevičiaus gatve patraukė į Laisvės alėją, kita dalis susibūrė prie Didžiųjų universiteto rūmų ties K. Donelaičio ir Gedimino gatvių sankryža. Miniai išsklaidyti policija

⁵⁸ Buchowski, K. Retorsijos įkaltai: lenkai Lietuvos Respublikoje 1918–1940 metais. *Darbai ir dienos*. T. 34 (2003), p. 49–101.

⁵⁹ Susikaupimo protestas prie Nežinomojo kareivio kapo. *XX amžius*. 1938, kovo 22 (Nr. 65), p. 3.

⁶⁰ Vakar tūkstančiai kauniečių prie Nežinomojo Kareivio kapo prisiekė ginti Lietuvos nepriklausomybę. *Lietuvos aidas*. 1938, kovo 23 (Nr. 128), p. 5.

⁶¹ Vakarykštės demonstracijos Kaune. *Lietuvos žinios*. 1938, kovo 22 (Nr. 65), p. 9.

vėl panaudojo ašarines dujas, tačiau, nors demonstracijos dalyviams perstėjo akis ir tekėjo ašaros, niekas nesiskirstė. Norėdama sulaukyti demonstrantus policija keliomis eilėmis užtvėrė Gedimino gatvę nuo Laisvės alėjos pusės. Kad apsigintų nuo ašarinių dujų poveikio, studentai ant rūmų laiptų uždegė laužą, jie dainavo dainas, skandavo šūkius. Tik apie 22 val. atvykęs Kauno miesto ir apskrities karo komendanto pavaduotojas pulkininkas Jurgis Bobelis gražiuoju įkalbėjo studentus netriukšmauti ir išsiskirstyti⁶².

Valdžia ėmėsi priemonių, siekdama užkirsti kelią demonstracijoms ir kitokiems neramumams. Policijai į pagalbą buvo mesta Lietuvos šaulių sąjunga. Kovo 21 d. Lietuvos šaulių sąjungos vadas pulkininkas Pranas Saladžius išleido įsakymą ir šauliams nurodė: „Šaltai, bet organizuotai ir griežtai kovoti su mūsų vidaus priešais, kurie skleidžia įvairius gandus, siekdami tikslo sukelti krašte nerimo ir susilpninti mūsų vieningumą, kuris šiuo laiku ypatingai yra brangus. Šaulių pareiga: pamačius tokius asmenis, kurie platina Lietuvai žalingus gandus, žemina mūsų Vyriausybę, juos sulaukyti ir perduoti saugumo organams.“⁶³ Kovo 22 d. buvo paskelbtas karo komendanto pareigas einančio pulkininko J. Bobelio įsakymas, kad už organizuotas eitynes, demonstracijas ir susibūrimus gatvėse ir kitose viešosiose vietose, už gandus, skleidžiamus prieš Vyriausybę, kariuomenę ir jos vadovybę, ir visuomenės kiršinimą bus baudžiama 5 tūkst. litų bauda arba trim mėnesiais kalėjimo, o už pasipriešinimą policijai jėga grasinama teisti karo lauko teisme⁶⁴. Nepaisydama griežtų policijos ir karo komendanto veiksmų, kovo 22 d. po vėliavos nuleidimo ceremonijos Karo muziejaus sodelyje susirinkusi minia vėl mėgino demonstruoti, tačiau buvo

⁶² Susikaupimo protestas prie Nežinomojo kareivio kapo. *XX amžius*. 1938, kovo 22 (Nr. 65), p. 3.

⁶³ Šaulių sąjungos vado įsakymas Nr. 8, Kaunas, 1938 03 21, Rikiuotės sritis. *Trimitas*. 1938, kovo 24 (Nr. 12), p. 280.

⁶⁴ Kauno m. ir apskrities Karo Komendanto įsakymas Nr. 21. *Lietuvos žinios*. 1938, kovo 23 (Nr. 66), p. 2.

išsklaidyta policijos⁶⁵. Neramumai Kaune ir kituose miestuose tęsėsi iki kovo pabaigos.

Neliko abejingi ir opozicinių partijų vadovai. Vyriausybei paskelbus apie ultimatumo priėmimą, į Kauną atvyko A. Stulginskis ir kovo 20 d. katalikų lyderiai susirinko į pasitarimą. Jame nuspręsta siekti senosios ir jaunosios katalikų kartos konsolidacijos, užmegzti santykius su kitomis opozicinėmis grupėmis ir parengti kreipimąsi į visuomenę⁶⁶. Netrukus pasitarti dėl susidariusios padėties M. Sleževičiaus bute susirinko buvę prezidentai K. Grinius ir A. Stulginskis, buvę ministrai pirmininkai A. Tumėnas, M. Sleževičius ir L. Bistras, buvę ministrai P. Karvelis, M. Krupavičius ir P. Leonas, buvęs Seimo vicepirmininkas Steponas Kairys ir buvęs Seimų narys, Vytauto Didžiojo universiteto prorektorius A. Purėnas. Pirmą kartą prie krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų prisidėjo socialdemokratų lyderiai ir P. Leonas. Kartu jie parengė ir pasirašė memorandumą „Tautai ir Vyriausybei“. Keturi pasirašiusieji – A. Tumėnas, L. Bistras, S. Kairys ir A. Purėnas – buvo universiteto mokomojo personalo nariai, o P. Leonas – garbės profesorius. Šio memorandumo turinys buvo gerokai aštresnis ir kategoriškesnis negu 1935 m. diplomatinio akto.

Memorandume smerkiama tautininkų Vyriausybės politika, kuri „<...> vienuolika metų skelbusi tautos vienybę, ne tik jos neįgyvendino, bet atstūmusi tautą nuo valstybės reikalų rūpinimo, ją suskaldė, sunivelio, pasistengė padaryti iš jos palaidą vienetų masę, kad tik lengviau valdytų. Savo policiniu režimu ji sudemoralizavo tautą, maitindama ją cenzūros perkoštomis žiniomis, slopindama kiekvieną kritišką mintį ir gyvą iniciatyvą, sistematingai atpratindama mūsų visuomenę domėtis ir suprasti valstybės reikalus ir reikalaudama aklo savo darbams pasitikėjimo. Tokia politika vedė mūsų tautą prie politinio neveiklumo ir jos atsparumo mažinimo, slopino jos pasiryžimą ir tai su visu skausmu

⁶⁵ Vėl mėgino demonstruoti. *XX amžius*. 1938, kovo 23 (Nr. 66), p. 3.

⁶⁶ Svarauskas, A. *Krikščioniškoji demokratija nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, p. 304.

turime šioje valandoje konstatuoti.⁶⁷ Pareiškimo pabaigoje griežtai reikalaujama Vyriausybės atsistatydinimo, naujos Vyriausybės, paremtos plačiais koalicijos pagrindais, sudarymo ir demokratinės santvarkos atkūrimo.

Memorandumo autoriai pavedė žymiausiems tautinio atgimimo veikėjams K. Griniui ir P. Leonui įteikti pareiškimą Prezidentui A. Smetonai, tačiau šis juos nukreipė pas naujai paskirtą Ministrą Pirmininką Vladą Mironą⁶⁸. Ir vėl Prezidentas ir Vyriausybė tinkamai nereagavo į buvusių valstybės veikėjų raginimą, todėl memorandumas buvo išsiųstas Prezidentui, kariuomenės vadovybei, dienraščių redakcijoms ir platinamas atsišaukimų pavidalu. G. Janauskas straipsnyje rašė, kad atsišaukimas nebūtų pasiekęs visuomenės, jei būtų įvykęs jį pasirašiusių „valdžios paleistų krikščionių demokratų ir liaudininkų partijų veikėjų sąjungos“, gavusios „Ašies“ vardą, ir Prezidento susitikimas. Taip pat autorius teigia, kad atsišaukimas parašytas Prezidentui atsakius priimti opozicijos atstovus⁶⁹. Vis dėlto galima abejoti šia versija, nes memorandumas adresuotas tautai ir Vyriausybei, todėl peršasi išvada, kad jis bet kokių atveju būtų buvęs platinamas visoje Lietuvoje.

Spalio 22 d. „Lietuvos žinios“ išspausdino žinutę, kad Kaune ir visoje Lietuvoje skleidžiami gandai, jog opozicijos lyderiai L. Bistras, M. Sleževičius ir S. Kairys buvo pakviesti apsvarstyti Lenkijos ultimatumo ir pasisakė už jo priėmimą. „Lietuvos žinių“ redakcijai pasiteiravus, M. Sleževičius atsakė, kad niekas jo nekviėtė tartis, niekam jis nepritarė, ir pareiškė, kad tie gandai platinami tyčia siekiant suklaidinti visuomenę⁷⁰. „Lietuvos žinios“ rašė, kad L. Bistras ir S. Kairys taip pat niekur nebuvo kviečiami pareikšti nuomonės. Kas galėjo po visą Lietuvą skleisti gandus, kompromituojančius opozicinių partijų

⁶⁷ Atsišaukimas „Tautai ir Vyriausybei“. Kaunas, 1938 m. balandis. *Vytauto Didžiojo karo muziejaus fondai*.

⁶⁸ Ilgūnas, G. *Kazys Grinius*, p. 401–403.

⁶⁹ Janauskas, G. Jėga nėra teisė. 1938 metų Lenkijos ultimatumas ir Lietuvos visuomenė. *Darbai ir dienos*. T. 30 (2002), p. 110–111.

⁷⁰ Kronika. Skleidžia prasimanymus. *Lietuvos žinios*. 1938, kovo 22 (Nr. 65), p. 9.

Tautai ir vyriausybei!

Suprasdami gyvenamojo momento visą Lietuvos ateičiai svarbą ir delto-su visa tauta skausmingai išgyvendami jai šiomis dienomis padarytą dydį pažeminimą, mes, kaip savo krašto piliečiai, laikome savo kilniaja pareiga pasakyti tautai ir vyriausybei, kad situacija, kurioje šiandien randasi mūsų kraštas, yra išimtinai pavojinga. Mūsų įsitikinimu normalių su Lenkija santykių užmezgimas buvo ir yra Lietuvos interesas; bet mes suprantame, kad būdas, kuriuo jį liko atnaujinti, nėra vertas mūsų garbingos savo didinga praeitimi tautos, Vytauto Didžiojo vadovautos tautos.

Per vienolika metų dabartinė vyriausybė turėjo daug patogių ir Lietuvai palankių progų atnaujinti normalius su Lenkija santykius Lietuvai garbingu būdu. Dabartinė vyriausybė savo užsienio politikoje neparodė nei reikiamo sumanumo, nei tarptautinės situacijos gilaus supratimo ir davė Lenkijai progos tą situaciją panaudoti Lietuvos garbę pažeminančiu būdu. Skaudus ultimatumo forma kirstas Lietuvos vyriausybę smūgis per ją pasiekė ir pačią tautą.

Tas, kas šiomis dienomis atsitiko, yra ne tikta skausminga mūsų tautai, bet ir labai pavojinga, nes jau artimiausioj ateity slepia savy daug skaudžių netikėtumų. Savo politika privedusi prie esamos padėties, kad kaimynas ryžosi tvarkyti santykius su mumis ne kaip lygus su lygiu, bet ultimatyvės notos keliu, dabartinė vyriausybė atidarė lengvą kelią ir tolimesniems panašioms veiksmams iš Lenkijos pusės. Prievartos pažeminta vyriausybė negali atstovauti Lietuvai ir ginti jos reikalus. Konsoliduoti tautą jos ateičiai pavojaus valandoje, surišti ją ir paskatinti vieningam žygiui, sukelti jos pajėgumą ir padaryti atsparią jos laukiantiems sunkiems bandymams, gali tik nauja, koalicijos pagrindais sudaryta ir visus mūsų valstybiškai nusistačiusius sluoksnius atstovaujanti vyriausybė. Nes dabartinė vyriausybė per vienolika metų skelbusi tautos vienybę, ne tik jos neįgyvendino, bet, atstumusi tautą nuo valstybės reikalų rūpinimo, ją suskaldė, sunivelavo, pasistengė padaryti iš jos palaidų vienetą masę, kad tik lengviau valdytų.

Savo policiniu režimu ji sudemoralizavo tautą, maitindama ją cenzūros perkoštomis žiniomis, slopindama kiekvieną kritišką mintį ir gyvą iniciatyvą, sistematingai atrpatindama mūsų visuomenę domėtis ir suprasti valstybės reikalus ir reikalaujama aklo savo darbus pasitikėjimo. Tokia politika vedė mūsų tautą prie politinio neveiklumo ir jos atsparumo mažinimo, slopino jos pastryžimą ir tai mes su visu skausmu turime šioje valandoje konstatuoti.

Norint sustiprinti tautos pajėgumą, sukurti tikrą tautos vienybę, kaip to griežtai reikalauja dabartinis momentas, reikia:

1. Kad dabartinė vyriausybė nedelsdama atsistatydintų;
2. Kad būtų sudaryta nauja, tautos pasitikėjimą turinti, visų valstybiškai nusistačiusių grupių koalicijos pagrindais vyriausybė;
3. Kad naujoji vyriausybė, rūpindama einamuosius reikalus, kartu neatideldijant ruoštų kraštą tokiat naujai demokratinėi valdymosi tvarkai, kuri, atitinkdama tautos dvasią ir per dvidešimt metų jos įgytus patyrimus, garantuotų mūsų kraštui ramybę, pastovumą, gyvą, laisvą mūsų tautos vystymosi jos politiniam, kultūriniam ir ekonominiam gyvenime.

Tautiečiai! Šiuos žodžius jums pareikšdami, tikimės, kad gyvenamojo momento svarbą suprasdami mes visi sugebėsime sudaryti vieną glaudžią šeimą, kurioje nebus viet jokiems provokaciniam ekscesams, kurie šiuo momentu galėtų būti išnaudoti mūsų tautos ir valstybės nenaudai.

Buv. Liet. Resp. Prezidentas (pas.) Dr. K. GRINIUS

Buv. Liet. Resp. Prezidentas (pas.) A. STULGINSKIS

(pas.) Ant. TUMENAS
buv. Ministeris Pirmininkas

(pas.) M. SLEŽEVIČIUS
buv. Ministeris Pirmininkas

(pas.) BISTRAS
buv. Ministeris

(pas.) KARVELIS
buv. Ministeris

(pas.) KRUPAVIČIUS
buv. Ministeris

(pas.) P. LEONAS
buv. 1918–1919 m. teisingumo
ir Vidaus Reikalų Ministeris

(pas.) St. KAIRYS
pasirašęs nepriklausomybės aktą
ir III-ojo Seimo vice-pirmininkas

(pas.) Prov. A. PURĖNAS
V. D. U. Prorektorius.

712881

lyderius? Kam tai naudinga? Labiausiai sukompromituoti opozicines partijas buvo naudinga A. Smetonai ir tautininkams. Gandai po visą Lietuvą pasklido labai greitai, todėl galima daryti prielaidą, kad juos organizuotai skleidė Valstybės saugumo departamentas. Nėra tiksliai žinoma pareiškimo parašymo data, gali būti, kad memorandumas jau buvo įteiktas Prezidentui, todėl reikėjo neutralizuoti jo poveikį visuomenei apšmeižiant jo autorius. Vadinas, memorandumas galėjo būti pasirašytas ir įteiktas Prezidentui kovo 20–21 dienomis.

Spalio 26 d. „Lietuvos aidas“ vedamajame jau kritikuojamas „kai kurių žinomų žmonių“ kreipimasis, platinamas lapeliais, siūlantis grįžti prie demokratinės santvarkos ir sudaryti koalicinę Vyriausybę. Jame rašoma: „<...> natūralu, kad valstybės reikalai rūpi tiems žmonėms, kurie valstybės gyvenime vaidino svarbų vaidmenį, tačiau jų pasirinktas nelegalus būdas reikšti savo pažiūras į dabartinę padėtį negali rasti pritarimo tikrai valstybiškai galvojančioje visuomenėje“⁷¹. Toliau vedamajame kritikuojama koalicijos idėja, neigiamai prisimenamas parlamentarizmo laikotarpis ir aiškinama, kad šiuo metu nereikia bandyti įvairių kombinacijų, padiktuotų „srovinių ir asmeninių sumetimų“, o ne valstybės interesų.

Kovo 31 d. panašios mintys išsakomos ir prof. Izidoriaus Tamošaičio redaguojamo tautininkų laikraščio „Vairas“ vedamajame, parašytame Vinco Rastenio⁷². Autorius užsimena, kad priėmus Lenkijos ultimatumą iš įvairių pusių pasigirdo taktiškų ir visai netaktiškų siūlymų bei reikalavimų konsoliduoti tautos jėgas grįžtant prie senos partijų sistemos. V. Rastenis kaltino opoziciją, kad ši tokiu metu įteikė ultimatumą valstybės vadovybei, siekdama išsiderėti vietos prie valstybės vairo. Jo nuomone, čia painiojami du terminai: konsolidacija ir koalicija. Koalicija – tai grįžimas į 1926 m., o Lietuvai tai pražūtingas kelias, todėl geriausias būdas – konsolidacija su atnaujinta Vyriausybe, tačiau konsolidaciją jis suprato kaip visišką paklusnumą tautos vadui. Tame

⁷¹ Naujoji vyriausybė. *Lietuvos aidas*. 1938, kovo 3 (Nr. 137), p. 4.

⁷² Rastenis Vincas. Naujas baras. *Vairas*. 1936, kovo 31 (Nr. 6), p. 321–324.

pačiame numeryje paskelbtas rašinėlis „Tautos „konsolidacija“, kuriamė šaipomasi iš opozicijos pasiūlytos konsolidacijos, šis žodis rašomas kabutėse, o feljetono stiliumi dėstomos įvairios žmonių reakcijos į ultimatumo paskelbimą⁷³. Tekste užsimenama apie reikalavimą į naują Ministrų kabinetą įtraukti opozicinių partijų atstovus ir grasinimą priešingu atveju valdžiai nepadėti ar net jai kenkti.

„XX amžiuje“ buvo išspausdintas jaunųjų katalikų atstovo Igno Skrupskelio, pasivadinusio Ig. Petrikoniu, straipsnis, kuriame aiškina, kad niekas nesiūlo grįžti į 1926 m. laikus ir nesiruošia gaivinti politinių partijų:

„Konsolidacija, apie kurią mes ir labai žymi visuomenės dalis kalba, pirmiausia reikalauja atrinkti pačius geriausius žmones iš visos tautos, iš visų srovių ir sutelkti juos valstybės kūrimo darbui. Mums net atrodo, kad tokia konsolidacija nėra kažkoks srovinių interesų arba srovinio egoizmo patenkinimas, – tai pačios valstybės ir vyriausybės interesas.“⁷⁴

Tautininkų „Vairas“ tęsė kritikos prieš opozicijos lyderius kampaniją – balandžio 15 d. numeryje feljetono stiliaus rašinyje „Buvusieji...“ šaipomasi, kad „buvusieji žmonės“, susirūpinę, kad neliktų visuomenės užmiršti, sumanė pasireklamuoti ir parašė atsišaukimą. Toliau „buvusieji“ kaltinami atsilikimu nuo gyvenimo, politiniu dogmatizmu („argi nėra dogmatizmas dabar mūsų gyvenamame dinamiškame gyvenime įkyriai ir šabloniškai kartoti: demokratizmas, parlamentarizmas; parlamentarizmas, demokratizmas?“), politiniu bei partiniu utilitarizmu⁷⁵. Straipsnyje aiškinama, kad jaunieji krikščionys demokratai, rašantys laikraštyje „XX amžius“, nusigrėžė nuo liberaliosios demokratijos, todėl nesuprantama, kam tada bendras buvusiųjų krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų atsišaukimas. Dar labiau straipsnio autoriui buvo nesuprantama, kaip prie „buvusiųjų žmonių galėjo prisidėti ir vienas esamasis žmogus – Vytauto Didžiojo universiteto prorektorius“, todėl

⁷³ Žemulis. Tautos „konsolidacija“. *Vairas*. 1936, kovo 31 (Nr. 6), p. 380–382.

⁷⁴ Petrukonis, Ig. Aiškumo dėlei. *XX amžius*. 1938, kovo 31 (Nr. 73), p. 4.

⁷⁵ D. Pr. Buvusieji... *Vairas*. 1936, bal. 15 (Nr. 7), p. 438–439.

autorius reikalavo, kad prorektorius viešai pasiaiškintų visuomenei. Rašinyje piktinamasi, kad atsišaukimams platinti buvo pasitelkiami studentai, ir klausiama, ar toks prorektorius gali studentų reikalus tvarkyti.

Švietimo ministras J. Tonkūnas 1938 m. balandžio 8 d. parašė oficialų raštą VDU prorektoriumi prof. A. Purėnui, jame rašoma: „Tamstos pasirašyto vyriausybės šmeižiančio ir diskredituojančio pobūdžio lapelio turinys ir Tamstos tikslų siekimo būdas nesiderina su jaunimo auklėjimo pareigomis. Todėl manau, kad Tamstai nebepritinka būti Vytauto Didžiojo universiteto prorektoriumi ir kad Tamstos prorektorius pareigose pasilikimas būtų Universitetui nenaudingas.“⁷⁶

Į švietimo ministro raštą prof. A. Purėnas atsakė balandžio 18 d., paaiškindamas savo nuomonę šiuo klausimu: „Tautai ir Vyriausybei skirtą raštą, nutartą įteikti Ponui Valstybės Prezidentui, kaip Vyriausybės galvai, kariuomenės vadovybei ir dienraščių redakcijoms, esu pasirašęs dėl to, kad Lietuvos nepriklausomybei didelio pavojaus valandoje skaičiau kiekvieno piliečio, taigi ir savo, moraline ir pilietine pareiga pasakyti visuomenei ir Vyriausybei, jog yra gyvas reikalas iš pagrindų susirūpinti krašto pajėgumo stiprinimu gresiančiam pavojui atremti tokiais priemonėmis, kurios yra minėtame rašte išdėstytos. Nurodytuju tikslu tą raštą pasirašęs aš jaučiuosi atlikęs gyvenamojo momento man padiktuotą piliečio pareigą ir tuo patarnavęs savo kraštui.“⁷⁷

Teiginį, kad raštas šmeižė ir diskreditavo Vyriausybę, A. Purėnas traktavo kaip jo įžeidimą, nes nuomonės pareiškimas nėra šmeižtas ar diskreditavimas. Pasirašęs šį raštą, jis nemanė esąs netinkamas eiti prorektorius pareigas, nes kvalifikacija dėl to nesumenko, tačiau sutiko atsistatydinti dėl ministro pareikšto nepasitikėjimo. Prof. A. Purėnas 1938 m. gegužės 3 d. buvo atleistas iš prorektorius pareigų. Jo atleidimui nepritarė senatas, todėl po metų, sumažėjus įtampai tarp VDU ir Prezidento A. Smetonos, prof. A. Purėno kandidatūra vėl buvo teikiama

⁷⁶ Švietimo ministro J. Tonkūno raštas VDU prorektoriumi A. Purėnui, 1938 04 08. *KTU muziejaus fondai*. Prof. A. Purėno kolekcija.

⁷⁷ Baltrušis, R. *Profesorius Antanas Purėnas*, p. 86.

SVIETIMO MINISTERIS

Nr. 69/sl

Kaunas, 1938 m. balandžio mėn. 8 d.

Vytauto Didžiojo Universiteto
Prorektoriumi prof. A. PURĖNIUI.

Neseniai Lietuvoje buvo paskleista lapelių, kurių vieną egzempliorių čia pridedu. Kitų, lapelį pasirašiusiu asmenų, tarpe yra ir Tamstos, kaip Vytauto Didžiojo Universiteto Prorektorius parašas. Tamstos pasirašyto, vyriausybę šmeižiančio ir diskredituojančio pobūdžio lapelio turinys ir Tamstos tikslų siekimo būdas nesiderina su jaunimo auklėjimo pareigomis.

Todel manau, kad Tamstai nebepritinka būti Vytauto Didžiojo Universiteto prorektoriumi ir kad Tamstos prorektorius pareigose pasilikimas būtų Universitetui nenaudingas.

Tikiusi sulaukti Tamstos šiuo reikalu raštu pareikštą nusistatymą iki balandžio mėn. 11 d. 10 val.

SVIETIMO MINISTERIS.

į tas pačias pareigas, ir A. Smetona, nors ir ne iš karto, buvo priverstas ją patvirtinti. Po J. Stalino mirties Sovietų Sąjungai trūko žemės ūkio specialistų, todėl J. Tonkūnas, grįžęs iš tremties, buvo renkamas LSSR mokslų akademijos nariu korespondentu. Prieš balsavimą prof. J. Tonkūnas priėjo prie akademiko prof. A. Purėno ir paklausė, kaip jis žiūri į jo anksčiau A. Purėnui padarytus priešiškus veiksmus. A. Purėnas atsakė, kad į J. Tonkūną jis žiūri kaip į žmogų. Jis suprato, kad ministras asmeniškai to nenorėjo ir atleido jį spaudžiamas Prezidento⁷⁸.

Doc. L. Bistras buvo priverstas pasitraukti iš Lietuvos katalikų studentų ateitininkų korporacijos „Kęstutis“ globėjo pareigų⁷⁹. Garbės profesorius ir ilgametis Teisių fakulteto dekanas (1922–1933 m.) P. Leonas galbūt nuo patirtos įtampos ir sukrėtimo gegužės 12 d. mirė sustojus širdžiai.

Negalėdami kitaip pakenkti ūkininkavimu besiverčiančiam A. Stulginskiui, tautininkai savo spaudoje paskelbė jį žeminantį ir išjuokiantį straipsnį. Laikraštis „Vairas“ išspausdino straipsnelį „Mūsų valstybės kūrėjai ir „kūrėjai“, kuriame inicialais P. B. prisidengęs autorius rašė, kad buvęs Prezidentas ypač mėgsta pasigirti savo nuopelnais, ir padarė išvadą, kad jis nepaprastai nori patekti į valdžią. Rašinyje teigiama, kad A. Stulginskis suredagavo po ultimatumo platinamų lapelių tekstą ir privertė kitus jį pasirašyti, o nepasisekus sukiršinti visuomenės vadinėja po klebonijas per rekolekcijas, pasakoja apie memorandumą ir aiškina, kad jis jau seniai duoda patarimų tautininkams, tačiau šie jo neklauso⁸⁰. Autorius piktinosi, kad buvęs Prezidentas stengiasi nuteikti žmones prieš valstybę, ir kaip pavyzdį paminėjo kovo 27 d. Jokūbave vykusią seniūnijos sueigą, kurioje į pasiūlymą ūkininkams paremti Ginklų fondą ir pasiūsti sveikinimą Vyriausybei A. Stulginskis atsakęs, kad Ginklų fondą turi remti tie, kurie iš valstybės išdo gauna algas,

⁷⁸ *Ten pat*, p. 87–88.

⁷⁹ VDU rektorius M. Römerio raštas švietimo ministrai J. Tonkūnui, 1938 04 30. *KTU archyvas*. Ap. 3P, b. 472 (A. Purėno byla), lap. 53.

⁸⁰ P. B. Valstybės kūrėjai ir „kūrėjai“. *Vairas*. 1936, bal. 15 (Nr. 7), p. 439–440.

o dėl ultimatumo kalta Vyriausybė, kuri laiku nesudarė sutarties su Lenkija. Jo pasiūlytos rezoliucijos tekstas iš pritarimo virto susitarimu, ūkininkai juo patikėjo ir pasirašė tekstą.

Liaudininkas ir paskutinio Ministrų kabineto žemės ūkio ministras J. Audėnas atsiminimuose rašė, kad slapti reguliariūs opozicinių partijų atstovų susitikimai pradėti organizuoti po Lenkijos ultimatumo ir vyko M. Sleževičiaus bute (K. Donelaičio g. Nr. 9) arba F. Bortkevičienės name, „Varpo“ spaustuvės kieme (Gedimino g. Nr. 38). Nuolatiniai jų dalyviai kaip krikščionių demokratų atstovai buvo dr. L. Bistras, dr. Pranas Dielininkaitis, dr. I. Skrupskelis, dr. P. Karvelis, Kazys Bizauskas, kartais dalyvaudavo ir A. Stulginskis. Iš liaudininkų rinkdavosi M. Sleževičius, F. Bortkevičienė, Mečislovas Mackevičius, Jonas Kardelis, J. Audėnas, Zigmas Toliušis, Balys Paramskas. Vėliau, sudarius Jono Černiaus Vyriausybę, susitikimuose pradėjo dalyvauti liaudininkai dr. Antanas Tamošaitis ir dr. Jurgis Krikščiūnas⁸¹.

Tyrimas rodo, kad krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderių susitikimai prasidėjo 1935 m. gegužę pasirašius memorandumą, tačiau reguliariai rinktis jie pradėjo po 1938 m. Lenkijos ultimatumo. Besiformuojanti koalicija buvo pavadinta „Ašimi“, o 1938 m. gruodžio 13 d. prie krikščionių demokratų ir liaudininkų prisijungus voldemarininkams Klaipėdoje buvo išleistas pirmasis opozicijos laikraštis „Žygis“, jame ir paskelbta apie trijų opozicinių jėgų koaliciją. Laikraštį iš karto uždrausta platinti Lietuvoje⁸².

Šiame tyrime plačiau neanalizuosime priežasčių, kodėl Lietuvos socialdemokratų partija neprisijungė prie „Ašies“, tačiau pagrindinės priežastys nurodytos 1939 m. pradžioje parašytame atsišaukime „Darbininkai! Darbo ūkininkai!“, jis rastas vieno iš socialdemokratų lyderių prof. A. Purėno bibliotekoje. Atsišaukime kritikuojamas ir tautininkų režimas, ir Lietuvos aktyvistų sąjūdis. A. Purėnas krikščionis

⁸¹ Audėnas, J. *Paskutinis posėdis*, p. 100–102.

⁸² Tamošaitis, M. *Kazys Grinius ir jo bendražygiai Lietuvos politiniame gyvenime 1926–1940*, p. 247–248.

demokratus vadino „demokratais iš prievartos“, liaudininkus – „nauvais politiniais romantikais“, o voldemarininkus – fašistais. Jis rašė, kad „fašistai gali sukurti ne demokratiją, bet tik fašizmą. Tariamieji „demokratai“ liaudininkai, kurie atsisako tikslo sušaukti demokratinį Seimą ir eina į talką „aktyvistams“, yra fašizmo talkininkai, fašizmo pakalikai“⁸³. Atsišaukimas rodo, kad socialdemokratai nepritarė koalicijai su voldemarininkais, juos vadino fašistais, o krikščionis demokratus ir liaudininkus kaltino demokratijos atsisakymu ir diktatūros propagavimu. Matyt, tai ir buvo pagrindinės priežastys, kodėl socialdemokratai neprisidėjo prie vadinamosios „Ašies“.

Išvados

1. Krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų lyderių bendradarbiavimas prasidėjo 1935 m. pavasarį vykstant Suvalkijos ūkininkų streikui, tai yra keleriais metais anksčiau, negu susidarė vadinamoji opozicinių partijų sąjunga, pasivadinusi „Ašimi“.

2. Memorandumų tonas, iš pradžių išlaikęs pasiūlymų formą, laipsniškai griežtėjo ir virto kaltinimu bei reikalavimu atsistatydinti.

3. Prie 1935 m. ir 1938 m. memorandumų platinimo aktyviai prisidėjo Vytauto Didžiojo universiteto studentai, priklausę ateitininkų ir varpininkų korporacijoms, todėl galima daryti išvadą, kad bendradarbiavo ne tik opozicijos lyderiai, bet ir jaunimas.

4. Prezidentas A. Smetona ir tautininkų Vyriausybė siekė sumažinti opozicijos įtaką visuomenėje, todėl opozicijos memorandumus vertino kaip veiklą, nukreiptą prieš valstybę, o juos pasirašiusiems asmenims ir jų partijoms taikė baudžiamąsias sankcijas: menkino ir marginalizavo jos vadovus tautininkų spaudoje, atleido iš pareigų valstybės įstaigose, sekė kiekvieną opozicijos lyderių žingsnį, baudė ir cenzūravo jų spaudą, nutraukė partijų veiklą.

⁸³ Atsišaukimas „Darbininkai. Darbo ūkininkai“, rašytas prof. A. Purėno (rankraštis). *KTU muziejaus fondai*. Prof. A. Purėno kolekcija.

5. Baudžiamosios akcijos neišgąsdino opozicijos lyderių, o priešingai – skatino jų bendradarbiavimą ir vienijimąsi. Dėl valdžios vykdymų represijų vis dėlto krikščionių demokratų ir liaudininkų įtaka visuomenei sumažėjo, todėl jie sutiko jungtis į koaliciją su taip pat valdžios persekiojamais voldemarininkais.

MEMORANDA TO PRESIDENT SMETONA BY THE OPPOSITION LEADERS: THE START OF UNITING THE OPPOSITION

AUDRONĖ VEILENTIENĖ

Summary

Keywords: Memoranda; Opposition leaders; Government; Seimas; Coalition.

Memoranda to President Smetona by the opposition leaders: the start of uniting the opposition

The article analyses the memoranda of the opposition leaders to Antanas Smetona, President of the Republic of Lithuania, written in 1935 – 1938. It identifies reasons of their origin as well as reveals the Government's reaction and actions in regard to the persons who signed them. During the period of authoritarianism, the leaders of the opposition parties, despite repressions, responded to the ongoing home and foreign developments by their speeches in the party meetings, reports made in the events organized by the op-

position and by writing memoranda to the President. In the years 1935-1938 the president was presented with three memoranda signed by the opposition leaders, which started a regular cooperation between the leaders of the Christian Democratic and Peasant populists parties. The Government led by the Nationalist Party resorted to sanctions against the signatories of the memoranda and issued some antidemocratic laws to suppress the opposition and to retain power in their hands. That weakened the influence of the Christian Democratic and Peasant Populists parties on the society; therefore, they formed a coalition with the supporters of Voldemaras.

Įteikta 2016 m. spalio 14 d.